

Hij had nauwelijks iets met zichzelf gemeen

Spreek vrijmoedig over Kafka, maar misbruik nooit zijn naam

Alles is ambivalent – in het werk maar ook in het leven van Franz Kafka. De Duits-Tsjechische, joods-antizionistische, passief-agressieve schrijver is op 16 januari lijdend voorwerp van de Leesclub Live op het Winternachtenfestival.

BAS HEIJNE

Franz Kafka heeft ons het woord kafaësk gegeven – een woord dat naar mate Kafka minder wordt gelezen, al maar populairder is geworden. In de tijd van de mondige burger wordt iedere ambtelijke hindernis of bureaucratie onhandigheid al gauw als een existentieel teken aan de wand gezien, waarbij het individu zich vermorzeld ziet door een gezichtsloze overheid. Kafaësk! Kafaësk! Of: dit is gewoon Kafka! De naam van de Tsjechische modernist wordt nu vrijwel altijd in de beschuldigende vorm gebruikt; hij is de openbare aanklager in het permanente proces tegen de organisatie. Hij wordt aangeroepen bij een afgekeurd bestemmingsplan of het uitblijven van een parkeervergunning. Wie

door een woordvoerder of de klantenservice van het kastje naar de muur wordt gestuurd, voelt zich al snel Josef K.

Zo'n gerieflijke interpretatie van Kafka's thematiek – het onschuldige individu bekneld in een gewetenloze staatsmachinerie – is een staaltje van gezonken cultuurgood. In de tijd van de totalitaire regimes was het een opvatting waarbij je je nog iets kon voorstellen. Het leek zelfs alsof Kafka in zijn werk, dat bij zijn dood aan tuberculose in 1924 grotendeels onaf was en tegen zijn uitdrukkelijke wil vooral postuum werd gepubliceerd, de fluissterreureur van het communisme had voorspeld. Zijn beroemdste roman, *Het proces*, leek met zijn sfeer van absurde willekeur een groteske samenvatting van wat nog te gebeuren stond in zijn geboorteland. Tijdens het communistische bewind in Tsjechoslowakije waren Kafka's boeken dan ook verboden.

Ook de vernietigingsmachinerie van de nazi's leek te worden aangekondigd in zijn romans en verhalen. Aan Milena Jesenská, een van zijn grote correspondentieliefdes, schreef hij, nadat hij getuige was geweest van een uitbarsting van Jodenhaat in de straten van Praag, dat blijven onder zulke omstandigheden even weinig heroïsch was als de hardnekkigheid van kakkerlakken die zich niet laten verdelgen (*'auszurotten'*). De nazi's verafschuwden hem vanzelfsprekend, al is er geen bewijs gevonden voor het verhaal dat zijn boeken tijdens de jaren dertig door hen

werden verbrand (hij was toen waarschijnlijk nog niet bekend genoeg). De drie zusters van Kafka kwamen om in de concentratiekampen.

Behalve zijn werk werd ook het leven van Kafka zelf als bijzonder kafaësk gezien – het populaire beeld van hem als hologige vleermuis, een man die iedere seconde van zijn leven leed onder zijn eigen nietswaardigheid, die zich vermorzeld wist door de hoog boven hem uit-torende vader Hermann, die liever obsessieve brieven schreef aan zijn verloofde Felice Bauer dan haar op te zoeken, die niet naar zijn eigen magere lichaam kon kijken zonder zichzelf met een insect te vergelijken. Zijn leven was één langgerekt voorspel op een afschuwelijke dood. Hij was gedwongen zijn dagen te slijten in dienst van een verzekeringsmaatschappij, terwijl hij alleen maar wilde schrijven. Hij woonde bijna tot het einde bij zijn ouders in Praag, terwijl hij alleen maar wilde trouwen.

Dat enkelvoudige beeld is in het verleden al vaak bijgesteld – de getourmenteerde Kafka van de brieven en dagboeken had ook een verrassend wereldse kant. Hij was een knappe, charmante man, die er veel jonger uitzag dan hij was. Hij was altijd goedgekleed, meisjes en vrouwen waren dol op hem, hij bracht vele avonden met zijn vrienden in cafés en literaire sociëteiten door. Hij mocht een afkeer van seks hebben, hij ging niettemin regelmatig naar de hoeren. Hij las graag voor uit zijn eigen werk, vaak meteen nadat hij het geschreven had. En hij had gevoel voor humor. Zijn beste vriend Max Brod schreef dat Kafka het voorlezen van hoofdstuk 1 van *Het proces* steeds moest onderbreken door het lachen van zijn vrienden – en van hemzelf.

En was Kafka wel echt zo beklagenswaardig? Critici durven tegenwoordig kanttekeningen te plaatsen bij het zelfbeeld in de dagboeken en brieven. Vooral zijn beroemde, nooit verzonden 'Brief aan vader' roept vragen op: was Hermann, een niet erg fijnbesnaarde self-made Joodse winkelier, werkelijk zo'n monster van ongevoeligheid? Er zit veel passieve agressie in die lange klacht over de vader die het leven van de zoon effectief onmogelijk heeft gemaakt – net zo zit er iets onaangenaam egocentrisch in de eindeloze beschrijvingen van zijn eigen onvolkomenheid in de liefdesbrieven aan Felice. Wilde hij met haar trouwen – ze verloofden zich tot twee keer toe – of wilde hij dat juist voorkomen?

Allebei, waarschijnlijk – en als je die ambivalentie eenmaal hebt gezien, vind je hem overal bij Kafka. De twee kanten van zijn persoonlijkheid, het verlangen om geborgenheid in de wereld te vinden en, anderzijds, het verlangen om zich volledig aan de wereld te onttrekken, waren in een voortdurend gevecht gewikkeld. Kafka wilde trouwen, hij wilde Jood zijn, hij wilde een gezond lichaam hebben, en tegelijkertijd wilde hij dat niet. Het verlovingsdrama met Felice, dat eindigde toen in 1917 bij hem tuberculose werd vastgesteld, is een en al ambivalentie en zelftwijfel; Felice zelf komt er nauwelijks aan te pas.

Zijn noodzaak om te trouwen stond op gespannen voet met zijn noodzaak om te schrijven. Wanneer het hem lukte om te schrijven, had hij het gevoel dat hij volledig met zichzelf samenviel – het leven zat hem dan niet langer in de weg. Toen Felice hem in haar onschuld liet weten dat ze bij hem wilde zijn wanneer hij schreef, liet hij er geen misverstand over bestaan: schrijven was voor hem volledige zelfonthulling, iets waarvoor een mens 'zolang hij bij zijn verstand is' in

Franz Kafka
Tekening
Siegfried
Woldhek

De gerieflijke interpretatie van Kafka's thematiek is een staaltje van gezonken cultuurgood

het menselijk verkeer altijd voor terug zou schrikken. Je kon niet alleen genoeg zijn wanneer je schreef, het kon niet stil genoeg zijn, zelfs de nacht was er niet nacht genoeg voor. De beste manier van leven voor hem, hield hij zijn geliefde voor, was in de binnenste kamer van een ruime, afgesloten kelder zitten met zijn schrijfspullen en een lamp. Voedsel zou hem gebracht worden en altijd ver van zijn kamer achtergelaten worden, voor de buitenste deur van de kelder.

Nadat zijn verlovings voor de eerste keer verbroken was, voorspelde hij zijn toekomst als schrijver. Zijn talent om zijn 'droomachtige innerlijke leven' te verbeelden had al het andere naar de achtergrond gedwongen. Twee jaar daarvoor had hij zijn doorbraak beleefd, toen hij in één nacht zijn verhaal 'Het vonnis' schreef. De totale overgave aan het schrijven, noteerde hij toen, was de enige manier om te schrijven: alleen op die manier kon je lichaam en ziel volledig openstellen.

Maar het lukte Kafka zelden om zich volledig over te geven aan het schrijven; hij had

zijn werk. Op kantoor had hij te maken met formulieren en rapporten, met claims van verongelukte arbeiders en werkbezoeken aan fabrieken. Hij beklaagde zijn lot, maar hij bracht er nooit verandering in. Wat hem van het schrijven afhield, wat hij haatte – zijn familie, zijn behoefte aan seks en liefde, zijn werk – moet hij ook gekoesterd hebben. Zo graag als hij uit de wereld wilde verdwijnen, zo graag wilde hij ook in de wereld zijn. In een brief aan Felice citeerde hij Napoleon – een held van hem, wat misschien veelzeggend is – die in zijn memoires schreef dat het gruwelijk was om kinderloos te sterven en tegelijk liet hij haar weten dat er niemand minder geschikt was om nageslacht te verwekken dan hijzelf.

Een citaat van een andere held van hem, Gustave Flaubert, onderstrepte eveneens zijn verscheurdheid. Samen met een vriendin, Caroline Commanville, die in 1909 Praag bezocht en daar door Max Brod werd geïnterviewd, bezocht Flaubert eens een vriend met een groot gezin, waarna hij tegen

zijn vriendin opmerkte: *'Ils sont dans le vrai'* – ze leven in waarheid. Die opmerking had een diepe resonans voor Kafka. In een brief aan zijn intellectuele vriendin Milena beschreef hij zichzelf als een dier in het woud dat in een smerige greppel leeft en ineens oog in oog met haar komt te staan. Haar verschijning maakt hem tam, hij verliest zijn angst: 'Ik was zo gelukkig, zo trots, zo vrij, zo krachtig, zo thuis (so zuhause).'

Dans le vrai, so zuhause. Kafka's chronische onvermogen om dat verlangen naar thuis-zijn te verwezenlijken doet me denken aan een uitspraak van Woody Allen: *'The only thing standing between me and genius is myself'*. Het enige wat tussen Kafka en een wereld waarin hij zich thuis kon voelen stond was hijzelf. Hij voelde zich in alles Jood, maar in 1913 schreef hij in zijn dagboek: 'Wat heb ik met Joden gemeen? Ik heb nauwelijks iets met mezelf gemeen en zou heel stilletjes, tevreden dat ik ademen kan, in een hoekje moeten gaan zitten.' Toch raakte hij gaandeweg meer geïnteresseerd in het Jodendom en in het zionisme. Aan het einde van zijn leven, toen hij zijn laatste liefde, Dora Diamant, had leren kennen, was er sprake van emigratie naar Palestina, waar het paar een hotel wilde beginnen met Kafka als kelner. Tegelijk kende hij een grote scepsis tegen het idee van een Joodse identiteit, zoals hij sceptisch was over iedere vaste identiteit, alles wat zich als groep aandient. Uit biografieën is moeilijk op te maken of Kafka zionist was of anti-zionist. Waarschijnlijk was hij allebei tegelijk.

Dat Kafka zijn eigen, zwakke lichaam zag als hopeloos van zichzelf vreemd is bekend; zijn kleine meesterwerk *Die Verwandlung*, opnieuw vertaald door Willem van Toorn in een verzamelbundel met teksten die Kafka tijdens zijn leven publiceerde, laat zien hoe een lichaam een mens op een fatale manier kan verraden. Maar je kunt Kafka's obsessie met de onbetrouwbaarheid van het lichaam en met versterving ('De hongerkunstenaar') niet los zien van zijn obsessie met een gezond leven – hij was vegetariër, nudist, zoonabbidder. Hij sliep met het raam open, en deed iedere ochtend naakt rek- en strekoefeningen.

De ambivalentie van Kafka was zijn kern – een kern die dus nooit vastomlijnd kon zijn. Het verhaal 'De passagier' laat zich lezen als een geloofsbrief van een vertwijfelde: 'Ik sta op het balkon van de elektrische tram en ben volkomen onzeker omtrent mijn positie in deze wereld, in deze stad, in mijn familie. [...] Ik kan volstrekt niet verdedigen dat ik op dit balkon sta, mij aan deze lus vasthoud, mij door deze wagen laat dragen, dat mensen voor deze wagen opzij gaan of rustig lopen of voor de etalages blijven staan. – Dat vraagt ook

niemand van mij, maar dat doet er niet toe.' De onzekerheid, het verlangen om je thuis te voelen in de wereld en het besef van de fundamentele onbetrouwbaarheid van alles wat zich als werkelijkheid aandient, dat is wat je kafaësk kunt noemen. Alles is ambivalent, slachtoffers veranderen in beulen, beulen in slachtoffer ('In de strafkolonie'), zwakken zijn onvermoed sterk, onschuldigen blijken schuldig. De pogingen van K. in *Het slot* om de onzichtbare machten van het slot op de berg te breken, zijn ook evenzovelle pogingen tot zelfvernietiging. In het oorspronkelijke manuscript van de onvoltooid, laatste roman was K. zich van die ambivalentie bewust: 'Op deze manier vocht ik niet zozeer tegen de anderen als wel tegen mijzelf.' Dat zinnetje schrapte Kafka later. Te eenduidig, niet ambivalent genoeg.

De gespltenheid waarvan Kafka doortrokken was, zette zich voort tot na zijn dood. Tot op de dag van vandaag vindt een discussie plaats of zijn vriend Max Brod zijn laatste wil had moeten uitvoeren, namelijk alle manuscripten het liefst ongelezen vernietigen. Brod deed dat niet en verdedigde zich onder andere door te stellen dat Kafka wist dat Brod zijn verzoek nooit zou uitvoeren. Gezien Kafka's eigen ambivalentie ten opzichte van het publiceren van zijn werk – hij wilde het niet, hij wilde het graag – is dat argument geloofwaardiger dan vaak wordt aangenomen.

Debatteer mee bij de Leesclub Live over Kafka

Een man ontwaakt als een enorm insect, een circusartiest vast tot de dood erop volgt, een beul demonstreert zelf een nieuwe martelmaschine.

De verhalen van Franz Kafka (1883-1924), onlangs opnieuw vertaald door Willem van Toorn, zijn vaak absurd maar worden met de hoogste graad van realisme en in de simpelste stijl gebracht. Het werk is in de loop der jaren onder meer gelezen als een zoektocht naar God, een satire op de Oost-Europese bureaucratie, een allegorie op het menselijk onvermogen en een symbolische autobiografie. Met Kafka kun je alle kanten op, en juist dat maakt hem zo'n geschikt onderwerp voor de vijfde aflevering van de succesrijke Leesclub

Live op Winternachten, op 16 januari 2010.

In de NRC Leesclub Live discussiëren de columnist en Boeken-redacteurs Elsbeth Etty en Bas Heijne met elkaar, met schrijfster-juriste Naema Tahir en met het publiek over *De gedaante-ruiswisseling en andere verhalen*. De gespreksleiding is in handen van chef Boeken Pieter Steinz.

● Leesclub Live bij Winternachten. Za. 16 jan. 2010. Den Haag. Theater a/h Spui, 14u-16u30.

● Kafka's boek 'De gedaante-ruiswisseling en andere verhalen' (uitg. Athenaeum-Polak & Van Genneep) is verkrijgbaar via nrclux.nl. ● Kaarten voor de Leesclub Live (€ 15,-) online te bestellen via www.winternachten.nl en www.theateraanhetspui.nl. Via de kassa: 1 kaart € 15,- / 2 kaarten € 25,-. Inl. 070 346 5272.

Kafka's erfenis: een proces zonder eind

Iedere keer als er een niet voor publicatie bedoeld manuscript van een belangrijke schrijver wordt uitgegeven laait de discussie op over de vraag: mag dat wel? Vaak gaat het dan om beweegredenen van de erfgenamen. Is het hun te doen om de literaire en historische betekenis van het nagelaten werk, of zijn zij vooral uit op het grote geld?

Er woedt op dit moment zo'n discussie over Vladimir Nabokovs onvoltooide roman *Het origineel van Laura*. De perfectionist Nabokov die erom bekend stond eindeloos aan zijn teksten te sleutelen had zijn vrouw Vera opdracht gegeven zijn op systeemkaarten genoteerde romanfragmenten te vernietigen. Dat deed zij niet. Jarenlang lag *Laura* in een kluis totdat Nabokovs zoon Dmitri het dit jaar tegen grof geld vrijgaf voor publicatie.

Het finale argument om vooral niet naar de laatste wensen van kunstenaars te luisteren, is altijd de nalatenschap van Kafka. Voor zijn dood in 1924 gaf Kafka zijn vriend en executeur-testamentair Max Brod schriftelijk opdracht zijn manuscripten te vernietigen. 'Beste Max, alles wat ik nalaat moet ongelezen worden verbrand.' Had Brod hier gevolg aan gegeven dan hadden wij het moeten stellen zonder *Het slot*, *Amerika* en *Het proces*. Brod gaf de drie romans al in het interbellum uit. Achteraf was dit 'verraad' van Brod een van de invloedrijkste daden uit de literatuurgeschiedenis van de 20ste eeuw.

Voor zover Brod de manuscripten van Kafka voor de oorlog niét in handen wist te krijgen, werd aan de laatste wil van de schrijver voldaan door de Gestapo die begin 1933, na de machtsovername door Hitler, 20 dagboeken en 35 brieven in beslag nam in de Berlijnse woning van Kafka's vriendin Dora. De manuscripten die in handen van de nazi's vielen zijn nooit teruggevonden. In de nacht voor de bezetting van Praag door de Wehrmacht in maart 1939, slaagde Brod erin met de meeste paperassen van Kafka naar Palestina te ontkomen, waarna ook het overige nagelaten werk kon worden gepubliceerd.

Max Brod, die in 1968 in Tel Aviv stierf, liet zijn Kafka-archief na aan zijn secretaresse Esther Hoffe. Per testament legde hij vast dat ze de verzameling moest overdragen aan de Nationale Bibliotheek in Jeruzalem, 'of een ander openbaar archief in Israël of daarbuiten'. Maar de geschiedenis herhaalde zich en ook de laatste wil van Brod werd niet uitgevoerd. Hoffe verkocht de belangrijkste stukken aan de hoogste bieder. In 1988 betaalde de Duitse staat haar bijna 2 miljoen dollar voor het manuscript van *Het proces*.

Toen Esther Hoffe in 2007 op 101-jarige leeftijd overleed, bleek dat zij de via Brod verworven nalatenschap van Kafka, volgens haar bestaande uit 'schetsen, brieven en te-

keningen', aan haar twee dochters had nagelaten. Deze inmiddels bejaarde zusters, Eva Hoffe en Ruti Wisler, weigeren nu deze erfenis aan de Nationale Bibliotheek in Jeruzalem over te dragen.

Niemand heeft een vermoeden van wat er zich in hun bankkluis en vochtige appartement te Tel Aviv bevindt en in welke staat. Mogelijk ligt er het ontbrekende hoofdstuk van *Het proces* weg te rotten of een even meeslerlijk verhaal als *De gedaanteverwisseling*. De zussen houden hun lippen stijf op elkaar, in de hoop hun erfenis voor veel geld te kunnen verkopen aan Duitsland.

De dreigende verkoop aan Deutsches Literaturarchiv Marbach, waar het manuscript van Kafka's *Der Prozeß* bewaard wordt, was een jaar geleden reden voor de Nationale Bibliotheek van Israël om de afhandeling van de erfenis aan de rechter voor te leggen. Israël hecht er aan dat het Joodse erfgoed in eigen land blijft.

De rechtbank in Tel Aviv behandelt nu de zaak, die volgens de Israëlische krant *Ha'aretz*

Deze twee bejaarde zusters weigeren Kafka's erfenis over te dragen

'kafkaëske proporties' aanneemt. Pas na een speciaal verzoek werd een verslaggever van de krant tot de rechtszaal toegelaten, waar hij uit de mond van rechter Talia Kupelman optekende: 'Het is wel erg symbolisch dat de gene die het proces leidt Rechter K. heet.' Een verwijzing naar de eerste zin van *Het proces*, de bekendste die Kafka heeft geschreven: 'Iemand moest Jozef K. belasterd hebben, want zonder dat hij iets kwaads gedaan had, werd hij op een ochtend gearresteerd.'

Inmiddels heeft rechter K. een onafhankelijke executeur-testamentair aangesteld. Die vertelde de rechtbank hoe de erfgenamen hem tegenwerken. Eva Hoffe weigerde hem de sleutels van de kluisen en haar appartement te geven. Ook heeft ze gedreigd zelfmoord te plegen als haar Kafka-schat naar de Nationale Bibliotheek van Israël gaat.

Hoe lang de zaak nog gaat duren, weet niemand. Maar ook als er betekenisloze restanten tevoorschijn komen – kon Kafka deze geschiedenis bedacht hebben, een proces over een proces over een proces over wat eigenlijk?